

ЄДИНОВІРСТВО ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ ВЛАДИ ЗІ СТАРООБРЯДНИЦТВОМ У 40-60-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У наш час відцентрових тенденцій у релігійному житті заклик до єдності актуальний як ніколи. І він звернений не лише до людей світських, але, особливо, до самої Православної церкви. У зв'язку з цим важлива роль належить вивченню стосунків влади і представників старообрядницької течії православ'я. Потребують дослідження причини негативного ставлення держави до цієї етноконфесійної групи та заходи влади по боротьбі з нею. Одним з основних методів цієї боротьби у середині ХІХ ст. було навернення старовірів до православ'я та єдиновірства. Врахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, допоможе уникнути численних помилок при виробленні державної політики стосовно різних релігійних конфесій і груп.

Історія старообрядництва та єдиновірства привернула увагу дослідників у середині ХІХ ст. Одним з перших істориків старообрядництва став доктор права Н.В. Варадинов, який написав багатотомну історію Міністерства внутрішніх справ. Восьма, додаткова, книга присвячена законодавству по розколу. Хронологічно дослідження обмежується 1855 р. Варадинову вдалося зібрати та проаналізувати значну кількість документів – указів, постанов, звітів чиновників МВС, статистичних даних. Частина з цих джерел безпосередньо торкається заходів уряду із запровадження єдиновірства у різних губерніях Російської імперії, зокрема в Чернігівській [1.-С.452-640]. Автор також намагався з'ясувати ступінь ефективності цих заходів.

Становище єдиновірства з початку і до 60-х рр. ХІХ ст. у місцевостях із значною кількістю старообрядницького населення було проаналізовано у книзі “Исторический очерк единоверия”. У даній праці вміщено, зокрема, відомості про поширення єдиновірства у Чернігівській, Київській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях [2.-С.59-97]. Історії виникнення та розповсюдження єдиновірства присвячено параграф у підручнику П.С. Смирнова, який призначався для вивчення історії старообрядництва в духовних семінаріях і представляв точку зору офіційної церкви на дане явище [3].

Серія публікацій до 100-річчя запровадження єдиновірства з'явилася у 1900 році на сторінках часопису “Миссионерское обозрение” [4.-С.670-688; 5.-С.790-806; 6.-С.515-520].

Названі праці відбивали позиції світської чи церковної влади, а тому не дивно, що старовіри в них були представлені як неосвічені та фанатичні люди, які не розуміли блага прийняття єдиновірства.

Серед праць останніх років один з найгрунтовніших нарисів історії єдиновірства від появи наприкінці ХVІІІ століття перших громад єдиновірців до характеристики їх сучасного становища знаходимо у роботі С.Г. Вургафта, І.А. Ушакова “Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря” [7.-С.96-101]. Пояснення поняття “єдиновірство”, а також окремі епізоди з історії його запровадження в Чернігівській губернії за часів царювання Миколи І подані у розділі “Старообрядничество в Украине” десяти томної монографії “Історія релігій в Україні”, редколегію якої очолював професор А. Колодний [8.-С.504-505]. Навернення до єдиновірства як один із заходів боротьби державної влади зі старообрядництвом у різних регіонах України на початку ХІХ ст. згадується у низці публікацій Ю. Волошина [9.-С.238-239; 10.-С.110-111; 11.-С.195].

З огляду на ступінь розробки даної теми у літературі автор ставила перед собою наступні завдання: коротко висвітлити історію виникнення та сутність явища єдиновірства; проаналізувати основні законодавчі акти, що стосувалися його запровадження; показати як проходила реалізація урядових постанов на місцевому рівні; спробувати визначити ступінь результативності цих заходів.

У 40-60-х рр. ХІХ ст. Лівобережна Україна була великим регіоном проживання старовірів. За офіційними даними, їх нараховувалося на Чернігівщині 44977, Полтавщині – 4145,

Харківщині – 3567 осіб [1.-С.376-377]. Найбільшими районами розселення старовірів стали Вовчанський, Зміївський, Куп'янський, Старобільський та Харківський повіти Харківської губернії; Городницький, Новозибківський, Стародубський, Суразький повіти Чернігівської губернії; м. Кременчук, с. Крюків та Костянтиноградський повіт Полтавської губернії.

Ще з XVIII ст. старообрядці відчували значні труднощі з виконанням своїх релігійних обрядів і треб. Така ситуація виникла через відсутність у старообрядницькій церкві єпископів і, як наслідок, нестачу священства та ймовірність його повного зникнення [7.-С.97]. Зазначені причини змусили деяких старовірів шукати можливості зберегти давнє православ'я за допомогою священиків, поставлених офіційною церквою. Цими настроями скористалися цивільна і духовна влади, які прагнули якщо не повернути старообрядців до панівної церкви, то хоча б контролювати їх. Громади старовірів, підконтрольні синодальній церкві, з'явилися у Стародуб'ї, Новоросії, Білорусі та Нижньому Новгороді у 80-90-х рр. XVIII ст. [7.-С.95]. Офіційно єдиновірство було введено у 1800 р. Воно являло собою особливу частину панівної церкви, створену для тих послідовників старої віри, які погодилися увійти у підпорядкування Синоду, однак зберігали дониконівські обряди [4.-С.671-683]. Термін “єдиновірство” вводився для того, щоб підкреслити несамотійність, не самодостатність громади старообрядців, що приєдналася до офіційного православ'я.

На початку XIX ст. перехід до єдиновірства проходив не дуже успішно. У період правління Миколи I (1825-1855 рр.) гоніння на старовірів підсилились. Імператор вважав, що поблажливе ставлення місцевої адміністрації до старообрядницького духовенства та терпимість до відправлення ним богослужінь були головними причинами небажання приймати єдиновірство [12.-С.61]. Щоб змусити старовірів приймати духовенство від офіційної церкви, наприкінці 20-х у 30-х рр. XIX ст. їм було заборонено будувати й відновлювати молитовні будинки, старообрядницькі наставники позбавлялися права переїжджати з одного повіту до іншого та здійснювати треби, православні священики суворо каралися за перехід у розкол [3.-С.222-223].

Одним з головних пунктів, який не влаштував старообрядців у єдиновірстві, була залежність від православних архієреїв. Тому значний вплив на результативність навернень справило виникнення білокриницького священства*: повнота ієрархії в ньому втримала багатьох старовірів від підпорядкування синодальній церкві.

Саме тому у 40-х на початку 50-х рр. XIX ст. влада продовжувала вживати рішучих заходів по наверненню якомога більшої кількості старообрядців до єдиновірства. На будівництво церков стали видавати чималі субсидії з казни. Проте часто на єдиновірські храми перетворювали старообрядницькі каплиці та молитовні будинки без згоди на це більшості населення [5.-С.796-797]. Якщо паламарями єдиновірських церков ставали колишні розкольницькі уставники, то вони звільнялися від державних повинностей та військового постю [13.-С.416].

У 1850-х роках вийшли також урядові розпорядження, які мали на меті схилити до єдиновірства купецтво, тобто завдати удару по найзаможнішій частині старообрядництва і позбавити його своїх благодійників. Так, було оголошено, що з 1 січня 1855 р. могли записуватися до купецтва тільки “на тимчасовому праві”. Це означало позбавлення їх важливих станових привілеїв і необхідність виконання рекрутської повинності з 25-річним терміном служби [14.-Ф.1.-Оп.13.-Спр.677.-Арк.38-65]. Таке розпорядження викликало величезний переполох у старообрядницькому торговельно-промисловому середовищі. Найбільша кількість навернень за всю історію єдиновірства відбулася саме 30 та 31 грудня 1854 р., тобто в останні числа, призначені для оголошення купецьких капіталів [3.-С.266].

Крім того, влада всіляко обмежувала участь старовірів у місцевому самоврядуванні [13.-С.251]. Губернським адміністраціям належало пильнувати, аби на керівні посади обиралися

* Білокриницька ієрархія – старообрядницька церква попівської орієнтації. Повнота трьох священних чинів у ній була відновлена у 1846 році у с.Біла Криниця на Буковині (нині Чернівецька область України, тоді – Австрійська імперія) шляхом приєднання до старообрядництва митрополита босно-сараєвського Амвросія. Він висвятив кілька старообрядницьких архієреїв. Незабаром Б.і. визнала більшість старовірів-попівців, у тому числі рогозька громада в Москві, куди 1853 року перемістився духовний центр попівців.

тільки православні чи єдиновірці, навіть тоді, коли вони становили меншість населення [15.-Ф.127.-Оп.За.-Спр.791.-Арк.1-2; Спр.825.-Арк.1-13].

Таким чином, розглянуті нами урядові розпорядження були частинами єдиного плану насильницького навернення старообрядців до єдиновірства. Державна влада бачила у ньому компроміс, необхідний для швидкого приєднання якомога більшого числа старовірів до панівної церкви, своєрідну “сходінку” від старообрядництва до офіційного православ’я.

Розглянемо, як відбувалося поширення єдиновірства у губерніях Лівобережної України. За наказом Миколи I до Чернігівських посадів і слобод як одного з найбільших регіонів проживання послідовників старої віри була направлена спеціальна місія для зміцнення єдиновірства. Ця місія складалася з ієромонаха Високівського єдиновірського монастиря та чотирьох досвідчених священників. Результатом їхньої діяльності було прийняття у 1842 р. і до православного відомства на правах єдиновірства Малиноостровського старообрядницького монастиря, який знаходився у Новозибківському повіті. В офіційних джерелах зазначалося, що ця подія відбулася “за добровільної згоди ченців” [2.-С.62-63]. Але з опрацьованих нами документів довідуємось, що не все проходило так спокійно. Зокрема, у 1844 р. Комітет міністрів розглядав справу про опір групи старовірів Чернігівської губернії перетворенню Малиноостровського монастиря на єдиновірський. Найактивніші учасники цієї акції отримали досить суворі вирoki: 5 осіб мали бути відправлені солдатами в окремий Кавказький корпус, а у випадку непридатності до військової служби – вислані на поселення у Закавказький край; 6 осіб відбували двомісячне ув’язнення зі встановленням за ними надалі суворого поліцейського нагляду. Деякі з них повинні були також відшкодувати монастирю матеріальні збитки [15.-Ф.127.-Оп.1.-Спр.897.-Арк.7-52зв.].

У 1845 р., проїжджаючи через посад Добрянка Городницького повіту Чернігівської губернії на шляху до Києва, цар Микола I наказав збудувати там єдиновірську церкву до його повернення. Храм звели менше, ніж за місяць, у церемонії освячення брав участь імператор зі спадкоємцем. Ця подія сприяла переходу частини старообрядців довколишніх посадів до єдиновірства. Зазначалося, що 1846 р. єдиновірські богослужіння відбувалися вже у Новозибкові, Злинці, Клинцях, Климовій, Єліонці, Чуровичах, Шеломах, Митьківці. У 1848 р. єдиновірським став Покровський монастир, розташований у Новозибківському повіті поблизу с. Митьківки. Важливість монастиря для старообрядницьких громад була такою високою, що царським указом його зарахували до рангу “штатних обителів першого класу” [8.-С.504-505]. 1850 р. на єдиновірський перетворено Клинівський Казанський жіночий монастир [1.-С.565]. Успіхові урядових заходів мало сприяти і запровадження єдиновірських шкіл, де вивчення Закону Божого здійснювалося за книгами старого друку [15.-Ф.679.-Оп.2.-Спр.4882.-Арк.2-2зв.].

Проте наприкінці 50-х і на початку 60-х років спостерігаємо дещо іншу ситуацію. На цей час близько половини неофітів відійшли від єдиновірства. Деякі з них, наприклад, виконували треби у старообрядницьких молільнях, а потім купували у духовенства свідоцтва про вінчання чи хрещення дитини у єдиновірській церкві. Більше того, частина священників перейшла до старої віри. Показово, що “царська” церква в Добрянці була спалена [8.-С.505]. У 1863 р. у Чернігівській єпархії нараховувалося 5912 єдиновірців [2.-С.71]. Отже, можемо констатувати, що єдиновірство не набуло великого поширення серед старовірів цього регіону. А добра забезпеченість єдиновірців культовими спорудами (21 храм), які, за свідченнями сучасників, навіть у недільні та святкові дні залишалися майже порожніми, говорить про штучну підтримку державою цієї течії.

Навернення старообрядців м.Кременчука тривало близько 10 років. Провідну роль у цій справі відіграв архієпископ Полтавський і Переяславський Гедеон. Владика кілька разів особисто відвідував Кременчук, зустрічався зі старообрядцями та переконував їх прийняти єдиновірство, він також звертався до них з письмовими закликами. Гедеон неодноразово пропонував світській владі плани заходів та умови, які мали прискорити перехід. Зауважимо, що значна роль у їх реалізації відводилася поліцейським органам [16.-С.969-991].

Архієпископ також намагався обмежити можливості кременчуцьких старообрядців виконувати треби в інших містах, цим самим позбавивши їх права вибору і додавши в такий спосіб ще один мотив до необхідності прийняття єдиновірства [9.-С.238-239].

У 1845 р. повінь пошкодила Кременчуцький старообрядницький скит та каплицю у с. Крюкові. 42 будинки та келії у скиті стали непридатними для проживання. Вони, а також крюківська каплиця та стара кам'яна безпопівська молільня за наказом губернської адміністрації були знесені.

Один з радянських істориків релігії В.Д.Бонч-Бруєвич зазначав, що серед шляхів навернення старовірів був підкуп властями кількох впливових осіб певної старообрядницької громади, які, в свою чергу, схиляли одновірців до прийняття священників від панівної церкви [17.-С.269]. Цим методом урядовці скористалися при приєднанні до єдиновірства кременчуцьких старообрядців. У місті існували 2 групи (купців Баберіна та Столярова), котрі агітували за перехід [18.-С.21-23].

Результатом співпраці губернського та єпархіального начальства, а також чиновника МВС Аляб'єва стала заява 200 старовірів про бажання приєднатися до єдиновірства. Їм було дозволено самим обрати собі священника. Восени 1845 р. одну з кременчуцьких старообрядницьких молілень перейменували на церкву Покрова Богородиці й передали єдиновірцям [18.-С.20-25]. Послідовники старої віри певний час продовжували чинити опір введенню єдиновірства. Давши підписки про згоду прийняти нового священника, чимало заможних та впливових мешканців Кременчука, як і раніше, виконували треби у наставників [18.-С.26-30]. Слід зазначити, що, на відміну від інших регіонів, тут не спостерігалось масового повернення до батьківської віри наприкінці 50-х – у 60-ті роки XIX ст. За свідченням П. Бодяньського, у 1865 р. у місті проживало 449 старообрядців та 2753 єдиновірці [9.-С.238]. У Кременчуці існували 3 єдиновірські храми [19.-С.416-418] та 1 церква у с. Крюкові [20.-С.62-69].

У Харківській губернії успіхи світської та духовної влади по наверненню старовірів до православ'я та єдиновірства були примарними. Тут діяла лише одна Троїцька єдиновірська церква у м. Харкові. Кількість парафіян цього храму, які повернулися до старої віри протягом 1857-1864 рр., майже у 2,5 рази перевищувала кількість осіб, що залишилися єдиновірцями [21.-Ф.40.-Оп.47.-Спр.1903.-Арк.6-53]. Це свідчило про примусовий характер навернень старообрядців до єдиновірства та православ'я.

У документах зустрічаємо лише поодинокі випадки активного опору старовірів Харківської губернії властям. Наприклад, бунт та непослух державних селян хутора Козачки Харківського повіту в 1866 р. у зв'язку з небажанням будувати, а потім і відвідувати єдиновірський храм [21.-Ф.3.-Оп.226.-Спр.333.-Арк.6].

Таким чином, єдиновірство розглядалося РПЦ та урядом як компромісна течія, запроваджена для прискорення процесу возз'єднання старообрядців із синодальною церквою. Помірковані старовіри бачили в ньому реальну на той час можливість отримати священників і безперешкодно здійснювати треби, не відмовляючись від своїх обрядів. Представники більш радикальних толків називали цю течію “пасткою” для тих, кого привабляло безпечне збереження старої обрядовості і хто через це втратив належність до “святої старообрядницької церкви” [7.-С.97].

У середині XIX ст. навернення до єдиновірства та православ'я стало одним з основних засобів боротьби влади із старообрядництвом. Згідно зі звітами обер-прокурора Святішого синоду за 1837-1897 рр. в Російській імперії таких навернень було зареєстровано: за імператора Миколи I – до православної церкви 111688 чоловік і до єдиновірства 114 116, за Олександра II – відповідно 48 185 та 45 626, за Олександра III та у перші роки правління Миколи II – 81 318 та 28 378 [6.-С.518]. Цифри вражаючі, особливо якщо взяти до уваги, що за офіційними даними загальна кількість старовірів у державі не перевищувала 8-12 млн осіб [22.-С.10]. Однак коли справа доходить до розгляду ситуації в конкретних губерніях, успіхи світської та духовної влади по наверненню старообрядців до православ'я та єдиновірства виявляються незначними. Навпаки, нерідко зустрічаються випадки повернення неофітів до старої віри.

Серед причин невисокої ефективності зазначених заходів слід виділити наступні: недовіра старообрядців до духовенства панівної церкви, яке часто ставало ініціатором їх переслідувань; примусове приєднання до єдиновірства; не завжди точне дотримання єдиновірськими священиками старих обрядів, що, в свою чергу, зміцнювало переконання старовірів у тому, що єпархіальне начальство буде поступово змінювати їхні обряди; запровадження єдиновірства дало старообрядцям привід вважати його поступкою офіційної церкви, яка усвідомлювала правильність їх віровчення. Ось чому після приходу до влади Олександра II та пом'якшення державної політики щодо послідовників розглядуваної етноконфесійної групи вони масово і відкрито стали повертатися до батьківської віри.

Перспективу подальших розвідок у даному напрямку автор вбачає у вивченні єдиновірства у комплексі з іншими заходами влади по боротьбі зі старообрядництвом, а також у дослідженні долі єдиновірських громад наприкінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. Кн. 8. История распоряжений по расколу. – СПб., 1863.
2. Исторический очерк единоверия. – СПб., 1867.
3. Смирнов П.С. История русского раскола старообрядчества. – СПб., 1895.
4. Чельцов М. Единоверие за время столетнего существования его в Русской церкви. Единоверие 1800г. в его отношении к "согласию" конца XVIII столетия // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 5.
5. Чельцов М. Единоверие за время столетнего существования его в Русской церкви. Правительственные мероприятия касательно церковного устройства в единоверческих обществах // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 6.
6. Чельцов М. Единоверие за время столетнего существования его в Русской церкви. Внешний рост единоверия // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 11.
7. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М., 1996.
8. Історія релігій в Україні: У 10 т. / Гол. ред. А. Колодний. – К., 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні.
9. Волошин Ю.В. Соціально-економічне та політичне становище древлеправославних християн міста Кременчука (друга половина XVIII–перша половина XIX ст.) // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5.
10. Волошин Ю. Діяльність релігійних громад старообрядців на Полтавщині у XIX ст. // Рідний край. – 2000. – № 2(3).
11. Волошин Ю. Старообрядництво Поділля – terra incognita в українському релігієзнавстві: [Рец.: С.В. Таранець Старообрядчество Подолии. – К., 2000 // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7.
12. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1905. – Ч. 2: Церкви и школа (вера, творчество, образование).
13. Собрание постановлений по части раскола. – Лондон, 1863. – Т. 1: Постановления МВД. – Вып. 1.
14. Державний архів Житомирської області.
15. Державний архів Чернігівської області.
16. Письма Высокопреосвященного Гедеоны, Архиепископа Полтавского к Кременчужскому Протоиерею о. Алексею Петрову, касательно обращения кременчужских раскольников в единоверие // Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – № 17-18.
17. Бонч-Бруевич В.Д. Сектанство и старообрядчество в первой половине XIX века: В 3 т. – М., 1959. – Т. 1.
18. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка по архивным данным. – Полтава, 1906.
19. Пастырское посещение города Кременчуга преосвященным Иоанном в нынешнем году // Полтавские епархиальные ведомости. – 1866. – № 22.
20. Долгов И. Освящение Единоверческого зимнего храма во имя святого Славного Великомученика и Победоносца Георгия в г. Кременчуге, в третий день ноября 1867 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1868. – № 2.
21. Державний архів Харківської області.
22. Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в. Очерки из новейшей истории раскола. – М., 1904.

SUMMARY

One of the main measures of tsarist government and Synod in the struggle against the Old Belief in the middle of the 19-th century, – the conversion to the Orthodoxy and Edinoverie is analyzed in the article. The author defines the peculiarities of spreading the Edinoverie in Chernigov, Kharkov and Poltava guberniyas and also tries to clear up the extent of effectiveness of this governmental measure. The scholar emphasizes the difference in perception of Edinoverie by the official Orthodox Church and the Old Believers themselves.

О.М. Приймак

ДМИТРО СТОЛИПІН ТА ІДЕЯ ХУТІРСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ

Останнім часом у системі історичних знань все більшої ваги набувають спеціальні допоміжні дисципліни. Особливе місце серед останніх належить біографістиці, предметом дослідження якої є життєвий шлях та діяльність видатних історичних постатей, державотворців, діячів науки, культури, літератури, мистецтва, тощо. Життя та творчість окремих визначних осіб минулого стали об'єктом численних дисертацій і монографій.

Разом з тим завдання біографістики полягає не лише у поглибленні та популяризації знань про широковідомих особистостей. Ця наукова дисципліна має на меті ще й повернення забутих і відкриття невідомих імен нашої історії. І саме останні завдання мають на сьогодні пріоритетне значення. Їх розв'язання дозволяє не лише ввести до наукового обігу якісно нову інформацію, а й подивитися на окрему історичну епоху крізь призму особистості.

При цьому слід додати, що вага біографічних досліджень зростає, коли вивченню підлягає життєвий шлях людини, яка в минулому займалася проблемами не лише загальнодержавного чи галузевого, а й регіонального рівня. Такою постаттю, до деякої міри, є й Дмитро Аркадійович Столипін.

В історичній науці особі цього економіста, соціолога та популяризатора аграрної культури не приділено майже ніякої уваги.

Уперше про Дмитра Аркадійовича дослідники згадують на початку ХХ століття. Його ім'я в той час з'явилося поряд з іменем двоюрідного небожа – міністра внутрішніх справ Петра Аркадійовича Столипіна. Інформація ця стисла, а іноді й упереджена. Так, наприклад, представник народницької течії в російській історіографії Н.П. Качоровський в контексті критики аграрної реформи 1906–1917 рр., висловився, згадуючи Дмитра Аркадійовича, що “Хутороманія є спадковою хворобою в родині Столипіних” [1.–С.29]. Інший дослідник, А. Ізгоев, у нарисі про П.А. Столипіна вже без емоцій, але так само стисло визначив: “... найбільш вагому свою ідею – про необхідність переходу від общинної до індивідуальної земельної власності герой запозичив з родинних переказів” [2.–С.16]. Більш детальна інформація про Дмитра Столипіна міститься у словнику В. Даля. У другому томі його, поряд з біографічними відомостями, знаходимо наступні характеристики об'єкта дослідження даної статті: “Економіст, письменник, прихильник позитивної філософії Огюста Конта, ...займався розробкою аграрних питань, ...критикував сільську общину, протиставленням якої вважав хутірське господарство” [3.–С.231].

За часів існування Радянського Союзу діяльність Д.А. Столипіна залишилася поза увагою науковців-істориків. Лише з розбудовою ринкових відносин та запровадженням аграрних реформ в державах пострадянського простору ім'я його знов з'явилося на сторінках наукових видань.

Так, наприклад, у 1992 р. вийшло друком дослідження російського історика П.Н. Зирянова “Петро Столипін. Політичний портрет”. У вступній частині цієї монографії автор наводить інформацію про генеалогію реформатора. В контексті останньої містяться й відомості про Дмитра Аркадійовича: “...займався впорядкуванням побуту селян,...але останні мало слухали філософа, й тому він знайшов корінь зла – общинний устрій”[4.–С.6]. “Як протизагромаді, – писав П.Н. Зирянов, – Д.А. Столипін винайшов хутірську систему, яку запроваджував у своїх